

УДК 81:39

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.18>*Г. Г. Старікова*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3229-1442>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії**Харківського національного університету радіоелектроніки**Л. А. Тіхонова*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3954-0250>*кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії**Харківського національного університету радіоелектроніки*

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЯК ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Постановка проблеми. Філософія мови як окремих напрямів філософських роздумів сформувалася трохи більше століття тому, проте за цей час вона пройшла значний і досить складний шлях розвитку від максимально абстрактних понять і схематичних моделей через математизацію та сувору формалізацію до розуміння антропологічної «навантаженості» будь-якої системи людського знання. Цей перехід відбувся відносно недавно, і можна вважати, що він усе ще не завершений. Саме тому ця проблема продовжує привертати увагу сучасних дослідників.

Ще до виникнення лінгвістичної філософії наприкінці XIX ст. представники лінгвістики здебільшого розглядали мову насамперед як чітку формалізовану систему, що давало змогу бачити її універсальну структуру та загальні, єдині для всього людства закони функціонування мови як специфічно людського феномену. У ті часи лише В. фон Гумбольдт та його однодумці (О.О. Потєбня та інші) запропонували альтернативний підхід до мови, адже вважали її насамперед культурним феноменом, який безпосередньо пов'язаний із людським буттям. Однак у XIX ст. В. фон Гумбольдта не почули та не зрозуміли, до його поглядів учені й філософи повернулися лише наприкінці XX ст., коли в лінгвістиці почала формуватися так звана антропологічна парадигма. Основою цієї парадигми стали принципи антропоцентричності та антропоморфності людської мови. Виникла й стала поширюватися в наукових колах вимога досліджувати мову в нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, культурою, світоглядом як окремого індивідууму, так і мовного колективу, до якого цей індивід належить. Формулювання принципу антропоцентричності мови не просто визначило новий аспект лінгвістичних пошуків, це привело до нового розуміння та трактування таких традиційних лінгвістичних понять, як знак, значення тощо. «Лейтмотивом» нового підходу до інтер-

претації мовних явищ стало усвідомлення того, що природна мова не відрізняє екстралінгвістичну реальність від психологічної реальності та від соціального світу носіїв мови. Тому дослідження специфіки цієї лінгвофілософської парадигми є актуальним у сучасній філософії мови.

Аналіз останніх досліджень. Парадигма антропоцентризму почала формуватися наприкінці XX ст., і на початку XXI ст. вона посідає значне місце в лінгвістичних та філософських дослідженнях людської мови. Розуміння мови як «простору думки й дому духу» стає провідним у творах багатьох сучасних дослідників. Так, наприклад, І.О. Голубовська впевнена, що сучасні лінгвісти значну увагу почали приділяти людині – активному суб'єкту пізнавального процесу, натомість формально-мовні структури й утворення, наприклад мовна форма тощо, втратили значення самодостатнього елементу та мовної субстанції «самої в собі» [1, с. 9]. Мова починає розглядатися як шлях до більш глибокого й точного розуміння людських уявлень про навколишній світ. Саме про це говорив свого часу Г.В. Лейбниц, який вважав, що «мова – це насправді найкраще дзеркало людського духу, і шляхом ґрунтовного аналізу значення слів ми щонайліпше можемо зрозуміти діяльність розуму» [2, с. 338].

Сучасні лінгвісти вважають, що наявні дослідження «не вичерпують спектра проблем, пов'язаних з антропоорієнтованим підходом до вивчення природних мов», і вимагають подальшої ретельної роботи над цим питанням. Варто зауважити, що навіть сучасні дослідження досить часто лише декларують необхідність антропоцентричного розуміння мови, не вдаючись до глибокого й системного аналізу специфіки цього підходу. Ми вважаємо, що для здійснення такого дослідження насамперед необхідно проаналізувати сутність та етапи становлення антропологічного бачення природної мови у XX ст. Ці міркування й визначили мету нашого дослідження.

Метою роботи став розгляд базових особливостей антропоцентричної парадигми в сучасній лінгвістичній філософії. Ця мета може бути досягнута шляхом аналізу історії виникнення й розвитку ідеї антропоцентризму в лінгвістиці та філософії ХХ ст., а також особливостей її використання в дослідженнях національно-культурної специфіки природної мови. Саме такий аналіз пропонується в роботі.

Виклад основного матеріалу. У ХХ ст. в мовознавстві панував так званий інструментальний підхід до природної мови, який зводився до трьох основних уявлень про сутність мови:

1) мова як семантичний код, знакова система для шифрування інформації;

2) мова як інструмент комунікації, спосіб для оформлення й регулювання інформаційних потоків;

3) мова як інструмент мислення та пізнання.

Базуючись на цьому підході, Ч. Морріс виокремив три семіотичні аспекти мови: семантику, синтактику та прагматику. Під ними він розумів співвідношення знака й предмета позначення, відношення між знаками в певній системі, відношення до знаків тих, хто ними користується, відповідно. Однак із часом стає зрозумілим, що такий підхід є ефективним лише для дослідження штучних мовних систем, у разі намагання використати його для вивчення системи природної мови він демонструє свою неповноту й обмеженість.

Творець і засновник структуралізму в лінгвістиці та філософії Ф. де Соссюр у своїй класичних працях сформулював основні положення знакової теорії мови, відштовхуючись від того загального, що є між знаковими системами взагалі та мовною знаковою системою зокрема. Згідно з його концепцією лінгвістика є лише частиною семіотики, перебуваючи з нею у специфічних родо-видових відносинах включення. Отже, своєрідність мови як особливої знакової системи, яка створена людиною з метою забезпечення пізнавальної і комунікативної діяльності, у період так званої «іманентної лінгвістики» не мала шансів стати предметом серйозного наукового інтересу. Ф. де Соссюр писав: «Упродовж тривалого часу лінгвістика вивчала не мову як таку, у єдності її тілесного й духовного аспектів, а лише граматичний, синтаксичний і семантичний “скелет” мови. Саме із цієї причини не вдавалося “перекинути містки” від мови до мислення, знайти ланку, яка їх поєднує. Однак не скелет, а душа мови, тобто втілений у ній світогляд, ідеологія, система цінностей, прямо пов’язують її з душею того, хто говорить, з його внутрішнім світом, мисленням» [3, с. 116].

Відомий американський учений Дж. Брунер у роботі «Акти розуміння» представив власний погляд на зміни в науковій парадигмі. Він вважав,

що науки про людину «тільки втрачають від того, що у процесі конструювання своїх предметів <...> забувають про детермінування людини насамперед історією та культурою» [4, с. 79–80]. Можна також говорити, що криза іманентно-семіологічного підходу до вивчення мови значною мірою доводить правильність тверджень Е. Бенвеніста, який багато десятиліть тому передбачив можливість створення нової лінгвістики на базі «тріади» термінів: «мова», «культура», «особистість».

Сучасна філософія мови використовує таку схему еволюції теоретичних уявлень у лінгвістиці: «філософія імені» (семантична парадигма) – «філософія предиката» (синтаксична парадигма) – «філософія егоцентричних слів» (прагматична парадигма). З огляду на наявні в сучасній філософії мови тенденції можна стверджувати, що ми зараз перебуваємо саме на третьому етапі поступового розвитку філософських поглядів на мову, коли в центрі лінгвістичної уваги постав детермінований певною культурою користувач мови – суб’єкт, який пізнає світ, мислить, оцінює, відчуває.

У лінгвістиці ХХ ст. сформувалися різноманітні «образи мови»: «мова як мова індивіда», «мова як елемент певної сім’ї мов», «мова як структура», «мова як система», «мова як тип і характер» тощо. На тлі цього різноманіття сформувалося узагальнене визначення мови як простору для думки й духу, яке ґрунтовно відсторонило традиційно-інструменталістське розуміння цього складного феномену (мова як спосіб пізнання, мислення й комунікації) і вивело на перше місце гумбольдтівські ідеї про мову як «еманацію духу» народу. Цим ідеям повною мірою відповідає й відомий вислів М. Хайдеггера: «Мова – дім буття для людської істоти».

У межах саме такого антропоцентричного підходу свого часу була запропонована відома гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра – Уорфа, яка згодом отримала форму теорії. Відповідно до її постулатів логіка мислення, специфіка світосприйняття та характер пізнання дійсності тим чи іншим етносом визначаються мовою спілкування цього соціуму. Запропонована гіпотеза декларувала абсолютний примат мови над категоріями мислення й свідомості: формування ідей є не незалежним процесом, виключно раціональним у традиційному розумінні, а частиною певної граматики. Ми розчленовуємо природу лініями, які запропоновані нашою рідною мовою, організовуємо її в поняття та приписуємо їй значення так, як ми це робимо, здебільшого тому, що ми є учасниками домовленості організувати її в такий спосіб – домовленості, яка пропонує нам наше мовне співтовариство та формується в систему за зразками нашої мови. Домовленість, відповідно, є неявною, проте її умови абсолютно обов’язкові.

Фактично в цій новій парадигмі ми бачимо продовження ідей В. фон Гумбольдта про різні мови як різні способи бачення світу й інтерпретації його людськими спільнотами. Кожна мова, за В. фон Гумбольдтом, створює для народу, який нею користується, картину світу, немов окреслює навкруги нього магічне коло певних уявлень та образів: «У кожній мові закладено самобутнє світосприйняття. Як окремий звук стає між предметом і людиною, так і вся мова загалом постає між людиною та природою, яка на людину впливає» [7, с. 80]. Вийти за межі цього кола можна лише шляхом вивчення іншої мови, «входження до іншого кола», тобто через проникнення в систему світосприйняття, яка зафіксована іншою мовою. Таким чином, різниця між мовами виявляється чимось більшим, ніж суто мовними відмінностями, вона функціонує фактично як різне бачення світу. Учений писав: «Мовам, які досягли високого ступеня досконалості, притаманні власні світогляди» [7, с. 22]. «Світ-посередник», тобто мова, фактично підкорює собі людину, визначає її практичну діяльність: людина діє з предметами так, як їх «подає» мова, веде себе в суспільстві так, як це прописано в мові, мислить так, як це запрограмовано мовою.

Подібні міркування ми зустрічаємо також у працях М. Фуко: «Грамаітичні структури мови виявляються апріорними передумовами всього, що можна виразити за допомогою мови» [5, с. 780]. Французький філософ вважав, що мова пов'язана із цивілізаціями на рівні пізнання, якого вони досягли через дух народу, що породив їх і може впізнавати в них себе (мовна ідентифікація). Він зазначав: «Вказуючи думки за допомогою слів, над якими вони не мають влади, вкладаючи їх у словесні форми, люди вважають, що їхня мова їм підкорюється, не відаючи про те, що вони самі підкорюються її вимогам» [5, с. 781].

Культурно-філософська інтерпретація мови, безумовно, не протистоїть інструменталістській та перебуває у відносинах «додатковості» з нею. Очевидно, що цілісне уявлення про мову може надати дослідження її проявів у всіх відведених їй ролях: мова як код, мова як спосіб пізнання, мова як інструмент комунікації, мова як «місце буття духу народу». Тому поширення в лінгвістиці нового погляду на мову ніяк не спростовує попередні теоретичні напрацювання. Свого часу французький філософ і лінгвіст П. Серію писав: «У лінгвістиці парадигми не змінюють і не відкидають одна одну, а накладаються одна на одну або співіснують, ігноруючи одна одну» [6, с. 52]. Антропоцентричний підхід до мови припускає більш масштабне осмислення функцій мови, вихід за межі вузькорациональної, прагматичної трактовки її призначення. Мова як носій духу народу, як результат неповторної раціонально-оціночної ді-

яльності певного етносу може відкритися не стільки «інструментальному», скільки філософському погляду, здатному охопити й осмислити глибинну духовну сутність національної мови як унікально-го творіння етносу.

В. фон Гумбольдт писав: «Якщо кожна мова є світоглядом, то вона зобов'язана цим не тому, що вона являє собою певний тип мови <...>, а тому, що говориться й, відповідно, передається цією мовою» [7, с. 110]. Формування нової культурологічної парадигми як основного сучасного підходу до мови визначило новий стиль лінгвістичного мислення, який потребує розроблення свого категоріального апарату та, зокрема, вироблення нових підходів до вивчення лінгвістичних феноменів, онтологічна сутність яких на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки постає дещо в іншому, незвичному вигляді. До таких феноменів, безсумнівно, належить і феномен природної мови в усій багатоманітності її проявів. Одним із важливих і не досить досліджених у наш час антропоцентричних аспектів функціонування природної мови є її місце в національній картині світу як специфічній і невід'ємній складовій частині буття кожного народу.

Національно-мовна картина світу розуміється сучасними дослідниками як світовідчуття, світоприйняття та світогляд (світорозуміння) етносу, що виражається за допомогою засобів певної мови; це вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу й самого себе в цьому світі [1, с. 6]. Субстанціально-ідеальний простір мови є безперервним і єдиним, він моделює специфічні риси національного світосприйняття та національного способу мислення майже на всіх рівнях буття мовної системи за допомогою дознакових, знакових і супразнакових мовних елементів. Висловлення культурно-національної самобутності етносу здійснюється на всіх мовних рівнях, при цьому основну увагу варто приділити специфічному феномену етнічної ментальності, тобто особливостям національного сприйняття, відчуття, осмислення, уявлення й оцінки реальної дійсності. Ментальність і національний характер є складниками менталітету, тому можна вважати перспективною ідею про матеріальне втілення в мовній субстанції таких складних для безпосереднього спостереження феноменів, як національний характер і темперамент.

Використання антропоцентричного підходу до аналізу мови дає можливість висунути досить імовірну гіпотезу, яка ще потребує подальшого розвитку, проте має, на наше переконання, значні евристичні можливості. Спираючись на розуміння мови як культуротворчого феномену, ми можемо виділити дві сторони буття мови: його об'єктивну та суб'єктивну складові частини. З одного боку, мова – це об'єктивна реальність,

тому що вона існує «ззовні» конкретного суб'єкта, поза його волею та бажаннями. У цьому розумінні мова має свою структуру, свої закони існування й розвитку, свою об'єктивну специфіку функціонування. Саме цей компонент природної мови є предметом досліджень в інструменталістській парадигмі. З іншого боку, об'єктивність мови знаходить своє втілення в характеристиках мови, які лінгвістика вважає універсальними, загальними, глобальними. «Зовнішнє» буття мови як такої щодо суб'єкта (на рівні як мовної особистості, так і спільноти, зокрема й національної) пов'язане із зовнішніми стосовно нього умовами формування мови, а саме фізичною реальністю, у якій виникає специфічний біологічний вид *homo sapiens*, що створює мову для опису цієї реальності. Ці закономірності дологічні й докогнітивні. Здається ймовірним, що базові характеристики мови визначаються саме цими зовнішніми властивостями, тобто умовами та параметрами середовища, у якому існує людина.

Також варто зважати на те, що мова – це специфічне суб'єктивне явище, причому воно функціонує на різних рівнях суб'єктності. Так, на первинному, початковому рівні мова створюється соціумом не як абстрактне явище, а як прикладний інструмент для полегшення взаємодії у процесі перетворення навколишнього світу. Тому в мові втілено специфіку природних і соціальних умов існування саме цієї спільноти, її конкретних проблем та потреб. Наступні рівні суб'єктивності мови розглядаються синхронічною та діахронічною концепціями лінгвістики. Граничний рівень суб'єктивності – мовна особистість, у якій мова переломлюється крізь індивідуальну суб'єктивність окремого носія мови. Ми вважаємо, що такий підхід дасть змогу по-новому подивитися на деякі традиційні проблеми філософії мови.

Висновки. Антропологічний поворот і зміна парадигми в науці кінця ХХ – початку ХХІ ст. не міг не торкнутися лінгвістичної науки й філософії мови, які значно тісніше пов'язані з безпосереднім буттям людини, ніж фізика або навіть біологія. Ми бачимо, що в межах антропоцентристської парадигми структура, специфіка й особливості функціонування мови як лінгвістичної системи розглядаються не у відриві від реального контексту людського буття носіїв мови, а як культурно й історично зумовлене явище, що «завантажене» людською суб'єктивністю. Одним з аспектів такого підходу є буття національних мов як носіїв культурних смислів етносу. При цьому необхідно зауважити, що втілення культурно-національної специфіки відбувається на всіх без винятку рівнях мовної системи. Необхідно визнати, що такий підхід зберігає особливу актуальність для сучасної філософії та потребує подальших досліджень, більш детальних і глибоких.

Література

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ : Логос, 2004. 283 с.
2. Leibniz G.W. *New Essays on Human Understanding*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 480 p.
3. De Saussure F. *Cours de linguistique générale*. URL: https://monoskop.org/images/f/f1/Saussure_Ferdinand_de_Cours_de_linguistique_generale_Edition_critique_1997.pdf.
4. Bruner J.S. *Acts of meaning*. Cambridge : Harvard University Press, 1990. 215 p.
5. Foucault M. *The Subject and Power*. *Critical Inquiry*. 1982. Vol. 8. № 4. P. 777–795.
6. Серіо П. В поисках четвертой парадигмы. *Философия языка: в границах и вне границ* : международная серия монографий / Ю.С. Степанов и др. Харьков : Око, 1993. Т. 1. С. 37–52.
7. Von Humboldt W. *Essays on Language* / T. Harden and D. Farelly (eds.). Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; New York : Peter Lang Verlag, 1997. 161 p.

Анотація

Старікова Г. Г., Тіхонова Л. А. Антропоцентризм як парадигма сучасної лінгвістичної філософії. – Стаття.

Статтю присвячено проблемі формування нової парадигми в сучасній лінгвістиці. Розглядаються передумови та чинники виникнення й розвитку антропоцентристського підходу, який прийшов на зміну інструменталістському. Метою роботи став розгляд базових особливостей антропоцентричної парадигми в сучасній лінгвістичній філософії. Ця мета досягається шляхом аналізу історії виникнення та розвитку ідеї антропоцентризму в лінгвістиці й філософії ХХ ст., а також особливостей її використання в дослідженнях національно-культурної специфіки природної мови. Наприкінці ХХ ст. в лінгвістичній філософії почала формуватися так звана антропологічна парадигма. Основою цієї парадигми стали принципи антропоцентричності та антропоморфності людської мови. Виникла й стала поширюватися в наукових колах вимога досліджувати мову в нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, культурою, світоглядом як окремого індивідууму, так і мовного колективу, до якого індивід належить. Мова починає розглядатися як шлях до більш глибокого й точного розуміння людських уявлень про навколишній світ. З огляду на наявність в сучасній філософії мови тенденції можна вважати, що зараз у центрі лінгвістичної уваги постає детермінований певною культурою користувач мови – суб'єкт, який пізнає світ, мислить, оцінює, відчуває. У результаті цього в сучасній лінгвістичній філософії сформувалося узагальнене визначення мови як простору для думки й духу, яке ґрунтовно відсторонило традиційно-інструменталістське розуміння цього складного феномену (мова як спосіб пізнання, мислення й комунікації) і вивело на перше місце гумбольдтівські ідеї про мову як «еманацію духу» народу.

Одним із важливих і не досить досліджених у наш час антропоцентричних аспектів функціонування природної мови є її місце в національній картині світу як специфічної і невід'ємної складової частини буття кожного народу. Тому у статті аналізується специфіка

національно-мовної картини світу як одного з елементів антропоцентристської парадигми.

Ключові слова: лінгвістика, інструменталістська парадигма, антропоцентрична парадигма, природна мова, національно-мовна картина світу.

Summary

Starikova H. H., Tyhonova L. A. Anthropocentrism as a paradigm of modern linguistic philosophy. – Article.

The article is devoted the problem of forming a new paradigm in modern linguistics. The prerequisites and factors for the emergence and development of the anthropocentric approach, which replaced the instrumentalist approach, are considered. The purpose of the work was to consider the basic features of the anthropocentric paradigm in modern linguistic philosophy. This goal is achieved by analyzing the history of the emergence and development of the idea of anthropocentrism in linguistic and philosophy of the 20th century, as well as the peculiarities of its use in the study of the national and cultural specificity of natural language. At the end of the 20th century the so-called anthropological paradigm began to take shape in linguistic philosophy. The principles of anthropocentricity and anthropomorphism of human language became the basis of this paradigm. A demand to study language in inextricable connection with thinking, consciousness,

cognition, culture, worldview of both an individual and the language group to which the individual belongs arose and began to spread in scientific circles. Language begins to be considered as a way to a deeper and more accurate understanding of human ideas about the surround world. Taking into account the trends existing in the modern philosophy of language, it can be assumed that the language user determined by a certain culture is now in the center of linguistic attention – a subject who learn the world, thinks, evaluates, feels. As a result, a generalized definition of language as a space for thought and spirit was formed in modern linguistic philosophy, which far removed the traditional-instrumentalist understanding of this complex phenomenon (language as a way of cognition, thinking and communication) and brought Humboldt's ideas about language as “an emanation of the spirit” of the people.

One of the important and insufficiently researched anthropocentric aspects of the functioning of natural language in our time is its place in the national picture of the world as a specific and integral component of the existence of each people. Therefore, the article analyzes the specificity of the national-linguistic picture of the world as one of the elements of the anthropocentric paradigm.

Key words: linguistics, natural language, instrumentalist paradigm, anthropocentric paradigm, national language picture of the world.